

Arabica, XLV/1, Leiden 1998, s. 22-49; R. Caspar, "Un aspect de la pensée musulmane moderne: le renouveau du mo'tazilisme", *MIDEO*, IV (1957), s. 141-202; W. Ende, "Waren Gamâladdin al-Afgâni und Muhammad 'Abduh Agnostiker?", *ZDMG*, I/2 (1969), s. 650-659; Khalid Detlev, "Some Aspects of Neo-Mu'tazilism", *IS*, VIII/4 (1969), s. 319-347; Osman Keskiöglü, "Muhammed Abduh", *AÜİFD*, XVIII (1970), s. 109-166; Talal Asad, "Politics and Religion in Islamic Reform: A Critique of Kedourie's Afghani and Abduh", *Review of Middle East Studies*, sy. 2, London 1976, s. 13-22; J. W. Livingston, "Muhammad Abduh on Science", *MW*, LXXXV/3-4 (1995), s. 215-234; Ahmad Bazli Shafie, "Conceptual and Circular Dimensions of Abduh's Educational Reform", *Al-Shajarah*, IV/2, Kuala Lumpur 1999, s. 199-230; Thomas Hildebrandt, "Waren Gamâl ad-Din al-Afgâni und Muḥammad 'Abduh Neo-Mu'taziliten?", *WI*, XLII/2 (2002), s. 207-262; Halil Taşpınar, "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, Sivas 2003, s. 261-289; J. Schacht, "Muḥammad 'Abduh", *EI*² (İng.), VIII, 418-420.

M. SAİT ÖZERVARLI

MUHAMMED ABDULLAH DIRÂZ

(محمد عبد الله دراز)

Muhammed b. Abdillâh
b. Muhammed b. Haseneyn Dirâz
(1894-1958)

Mısırlı ilim ve fikir adamı.

8 Kasım 1894'te Keprüşeyh vilâyetinde Desûk'a bağlı Mahalletüdiây köyünde doğdu. Büyük dedesi Haseneyn Dirâz ile dedesi Muhammed köylerinde müderrislik yapan birer din âlimiydi. Babası Abdullah da (1874-1932) Câmîatü'l-Ezher'den âlimiyye diplomasıyla mezun olmuş ve burada hocalık yapmıştır. Dirâz ilk eğitimini ve başta hadis olmak üzere dinî bilgilerini babasından aldı, hâfızlığını tamamladı. Ortaokulu İskenderiye'de babasının da hocalık yaptığı Ezher'e bağlı Ma'hedü'l-İskenderiyyeti'd-dîni'de (1905-1908), liseyi Tanta'daki el-Câmiu'l-Ahmedî'de bitirdi (1912). Yüksek tahsilini de babasının müdürlük yaptığı İskenderiye'deki enstitüde tamamladı ve âlimiyye diplomasıyla mezun oldu (1916).

Bir süre mezun olduğu enstitüde öğretmenlik yapan Dirâz, 1928'de Kahire'de Ezher Üniversitesi'nin önce yüksek öğretim, ertesi yıl ihtisas kısmına, daha sonra Külliyyetü usûli'd-dîn'e hoca tayin edildi. 1936'da Ezher'in doktora eğitimi için Sorbonne Üniversitesi'ne gönderdiği grup içinde Paris'e gitti. II. Dünya Savaşı sırasında da Paris'te kaldı. Felsefe alanında lisansını tamamladıktan sonra dinler tarihi, ahlâk ve psikoloji okudu, ardından tez

çalışmalarını sürdürdü. 15 Aralık 1947'de L. Massignon, É. Lévi-Provençal, M. René Le Senne, Maurice de Gandillac'dan oluşan jüriye tezini savundu ve üstün derece ile devlet doktorası diploması aldı.

1948'de Paris'ten döndükten sonra Kahire (I. Fuâd) Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde dinler tarihi, Dârü'lûm Fakültesi'nde tefsir, Ezher Üniversitesi Usûlüddîn ve el-Lugatü'l-Arabiyye fakültelerinde ahlâk felsefesi ve tefsir dersleri okuttu. Cemâatü kibârî'l-ulemâ'ya (1949), Eğitim Siyaseti Yüksek Komisyonu'na ve Devlet Radyo ve Televizyon Yönetim Kurulu'na (1953) üye seçildi.

Muhammed Ebû Zehre, Abdülvehhâb Azzâm, Muhammed Kâmil el-Behî, Muhammed Ahmed Halefullah gibi âlimlerle birlikte Lahor'da katıldığı bir ilmi sempozyum sırasında, 6 Ocak 1958'de vefat etti. Cenazesi Kahire'ye gönderilerek orada defnedildi.

Dirâz yüksek tahsil yıllarında Muhammed Abduh'un öncülüğünü yaptığı ıslah düşüncesini benimseyen hocalardan etkilendi. Bunların başında babasının arkadaşı Reşid Rızâ, Muhammed Mustafa el-Merâgî ve Abdülmeccid Selim gelmektedir. İhvan-ı Müslimîn'in lideri Hasan el-Bennâ ile yakın iş birliği içinde bulundu. Talebeleri arasında Yûsuf el-Kardâvî, Abdülhafîm Mahmûd, Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Muhammed el-Gazzâlî, Muhammed Receb el-Beyyûmî, Mustafa Hilmî, Muhammed Mütevellî eş-Şarâvî, Fazl Hasan Abbas ve damadı Abdüssabûr Şâhin gibi âlimler anılır.

İmtiyâz Madalyası ve Birinci Dereceden Bilim ve Sanat Nişanı ile taltif edilen Dirâz'ın hayatı ve fikirleri üzerine çeşitli dillerde kitaplar kaleme alınmış ve tezler hazırlanmıştır.

Eserleri. 1. *La Morale du Koran* (Le Caire 1950; Paris 1951; Mohammédia 1983). Doktora tezinin esasını oluşturan eserde müellif, Kur'an'ın tasvir ettiği ahlâkî hayatı inceler, İslâm ve Batı ahlâk ekollerinin yaklaşımlarını karşılaştırır. Eseri Abdüssabûr Şâhin Arapça'ya (*Düstürü'l-ahlâk fi'l-Kur'an*, Küveyt 1973; Beyrut 1985, 1991), D. Robinson ve R. Masterton İngilizce'ye (*The Moral World of The Qur'an*, London 2001, 2004, 2008), Emrullah Yüksel ve Ünver Günay Türkçe'ye (*Kur'an Ahlakı*, İstanbul 1993, 2009) çevirmişlerdir. 2. *Initiation au Koran: Exposé historique, analytique et comparatif* (Le Caire 1949; Paris 1951, 1997, 2005, 2013; Alger 1980). Dirâz'ın ikinci doktora çalışmasıdır. Hz. Peygamber'in vahiy öncesi hayatı ile Kur'an'ın nâzil olduğu ortam, muhtevası, mushaf haline

getirilmesi, tefsiri gibi konuları kapsayan eseri Muhammed Abdülazîm Ali Arapça'ya (*el-Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Küveyt 1399/1978, 1404/1984), Gamalat R. Zeidan İngilizce'ye (*Initiation to The Qur'an*, y.y. [İskenderiye] 2017) ve Salih Akdemir Türkçe'ye (*Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, Ankara 1983; 2. bs., Kur'an'a Giriş, Ankara 2000) tercüme etmiştir. 3. *ed-Dîn: Buḥûş mümeḥhide li-dirâseti târihi'l-edyan* (Kahire 1371/1952, 1389/1969; Küveyt 1389/1966, 1970, 1410/1990, 2003). Dirâz'ın Kahire Üniversitesi'nde dinin mahiyeti ve amacı, din-ahlâk, din-felsefe, din-bilim ilişkileri ve dinler tarihi üzerine verdiği ders notlarından oluşan eser Türkçe'ye ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. 4. *en-Nebe'ü'l-azîm: Nazarât cedide fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire 1376/1957, 1379/1960, 1969, 2014; Küveyt 1390/1970, 1393/1973, 1397/1977; Devha 1985; Riyad 1997; nşr. Abdülhamîd ed-Dehâhinî, İskenderiye 1997). Kur'an'ın mahiyeti, kaynağı, çeşitli icâz yönleri ve Hz. Peygamber-Kur'an ilişkisi incelenerek böyle bir kitabın ancak vahiy mahsulü olabileceği ortaya konulmuş, bu hususta ileri sürülen ithamlar çürütülmüştür. Eser Türkçe'ye ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Bunların dışında *el-Muhtâr min kü-nûzi's-sünne* (Kahire 1350/1932; İskenderiye 1398/1978; nşr. Abdullah el-Ensârî, Kahire 1398/1978; Devha 1977), *Nazarât fi'l-İslâm* (nşr. M. Muvaffak Ebû'l-Yüsr el-Beyânünî Halep 1392/1972; Kahire 1393, 1436/2015), *Dirâsât İslâmiyye fi'l-'alâkâti'l-ictimâ'iyye ve'd-devliyye* (Küveyt 1393/1973, 1974, 1399/1979, 1405/1984, 1414/1994; nşr. Ahmed Mustafa Fazliyye, 2003). *Naissance de l'islam* (bk. bibl.), *Dirâsât ve buḥûş bi-aklâmi telâmizetihî ve mu'âşirih* (haz. A. Mustafa Fazliyye, Küveyt 1428/2007) ve *Ḥaşâdü kalem* (haz. A. Mustafa Fazliyye, Küveyt; Kahire 2008, 2. bs.) adlı eserleri bulunan, ayrıca *el-Ezher, Risâletü'l-İslâm, el-Hedyü'n-nebevî, el-İslâm, et-Taşavvuf, Livâ'ü'l-İslâm, el-Hidâyetü'l-İslâmiyye, el-Mecelle* gibi dergilerde yazıları yayımlanan Dirâz'ın bazı radyo konuşmaları da *Min Hulukı'l-Kur'an* (nşr. Abdullah el-Ensârî, Devha 1979), *Ve Şiyâbeke fe-tahhîr: Ve Libâsüt-takvâ zâlike ḥayr* (Kahire 1398/1978), *Fi'd-Dîn ve'l-ahlâkı'l-ḥavmiyye* (Kahire 1967), *Zâdü'l-müslim fi'd-dîn ve'l-hayât* (haz. A. Mustafa Fazliyye, Küveyt 2008) başlıkları altında bir araya getirilip yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Abdullah Dirâz, *Düstürü'l-ahlâk fi'l-Kur'an* (trc. Abdüssabûr Şâhin, nşr. Seyyid M. Bedevî),

MUHAMMED ABDULLAH DİRÂZ

Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, s. z-kc; tercüme edenin girişi, s. kd-md; a.m.f., *Naissance de l'Islam: Mohammad peut-il etre l'auteur du Coran?* (ed. Mohsen Draz), Paris 2001, neşredenin girişi, s. 7-18; Enver el-Cündî, *A'lâmü'l-karnî'r-râbi' 'aşer el-hicrî: A'lâmü'd-da'va ve'l-fıkr*, Kahire 1981, s. 19-33; M. Receb el-Beyyûmî, *en-Neḥdatü'l-İslâmiyye fi siyeri a'lâmîha'l-mu'âşırîn*, Dimaşk 1415/1995, II, 239-256; M. Ebû Zehre, *A'lâm ve 'ulemâ' kudemâ' ve mu'âşırûn* (nşr. Mecd Ahmed Mekki), Amman 1430/2009, s. 343-346; Ahmed Mustafa Fazliyye, *el-İmâmü'l-müceddid Muḥammed 'Abdullâh Dirâz: Sire ve fıkr*, Kahire 1431/2010; Muhammed b. Muhtâr eş-Şinkîti, *Feylesüfü'l-Kur'âni'l-Kerîm Muḥammed 'Abdullâh Dirâz: Ḥayâtühü ve âşârüh*, Kahire 2017; A.Halim Koçkuş, "Abdullah Draz ve La Morale du Koran", *SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 7, Konya 2002, s. 339-348.

AHMET ÖZEL

MUHAMMED b. ABDULLAH el-ENSÂRÎ

(محمد بن عبدالله الأنصاري)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh
b. Müsennâ el-Ensârî el-Basrî
(ö. 215/830)

Muhaddis ve kadî.

118 (736) yılında doğdu. Enes b. Mâlik'in soyundan geldiği için Enesî nisbesiyle de anılır. Genç yaşta ilim tahsiline başladı. Babasından ve Humeyd et-Tavîl, Mâlik b. Dînâr, İbn Cüreyc, Saîd b. Ebû Arûbe, Hemmâm b. Münebbih, Şu'be b. Haccâc gibi pek çok âlimden hadis dinledi, rivayette bulundu. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında Bûndâr, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî, Kuteybe b. Saîd yer almaktadır. Rivayet konusunda sika ve sadûk olduğu nakledilir.

Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yûsuf, Osman el-Bettî ve Ubeydullah b. Hasan el-Anberî'den fıkah tahsil eden Muhammed b. Abdullah, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd döneminde 191 (807) yılında Basra kadısı oldu. Bir süre sonra Bağdat'ın doğu yakası kadılığına tayin edildi. Halife Ermin devrinde bu görevinden alınarak mezâlîm mahkemelerinde görevlendirildi. İkinci defa getirildiği Basra kadılığından Halife Me'mûn tarafından azledildi. Daha sonra hadis rivayetiyle meşgul olan Muhammed b. Abdullah Receb 215'te (Eylül 830) Basra'da vefat etti. Ölüm yılı bazı kaynaklarda 214 (829) ve 218 (833) olarak da geçmektedir. Muhammed b. Abdullah'ın rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden cüzûn bazı nüshaları günümüze ulaşmıştır (Sezgin, I, 100).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Ṭabakât*, VII, 294-295; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 520; Vekî, *Aḥbârü'l-kudât*, s. 154-155; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥ ve't-tâ'dil*, VII, 305; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 408-412; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, IX, 532-538; Safedî, *el-Vâfi*, III, 303-304; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 274-276; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 179; Sezgin, *GAS*, I, 100.

M. KÂMİL YAŞAROĞLU

MUHAMMED b. ABDULLAH HASAN

(محمد بن عبدالله حسن)

(1864-1920)

Somali'de

İngiliz ve İtalyan sömürgeci güçlerine karşı mücadele veren mahalli lider.

1864'te (veya 1856) Orta Somali'nin kuzeyindeki Kob Fardod yakınlarında doğdu. Soy bakımından Hz. Peygamber'le irtibatı bulunmadığı halde kendisine karşı duyulan saygıdan dolayı "Seyyid" diye tanınmıştır. Oğâdîn kabilesinin Bah Geri kolundan gelmekle birlikte annesinin mensup olduğu Dulbahaute (Dulbuhante) kabilesinin içinde Bohotle'de yetişti ve ileride başlatacağı hareketin desteklenmesi konusunda bu kabileden faydalandı. Geleneksel dinî öğrenimini tamamladıktan sonra bulunduğu çevrenin dışına çıkarak değişik hocalardan ders aldı ve on dokuz yaşında şeyh unvanını kazandı. Bilgilerini geliştirmek yanında irşad amacıyla Harar, Mogadişu ve Nairobi gibi yerlere seyahat yaptı. 1894 yılında hacca gitti; Mekke'de Sudanlı şeyh Seyyid Muhammed b. Sâlih ile tanışarak onun Sâlihiyye adıyla kurduğu tarikatı girdi ve zamanla şeyhin en ünlü halifesi oldu. Bu arada Vehhâbî hareketinin de etkisiyle bid'atlardan kurtulup İslâm'ın aslı hüviyetine dönülmesi fikrini benimsedi.

Seyyid Muhammed 1895'te Aden üzerinden Somali'ye döndü ve Berberâ'da Sâlihiyye tarikatını yaymaya başladı; öncelikle akrabası olan bazı kabileler ona uydu. Tütün, alkollü içkiler, çay, kahve ve o bölgede yaygın biçimde kullanılan hafif uyarıcı kat (catha edulis) bitkisi yapraklarının çiğnenmesi aleyhinde vaazlar verdi. En büyük rakip tarikatı teşkil eden Kâdiriyye mensuplarının tevessülü benimsemesi, ayrıca zikri devam ettirmek için zindelik sağladığı düşüncesiyle kat çiğnemeleri karşısında sert tavır aldı. 1897'de Kâdirîler'in ciddi rekabetiyle karşılaşan ve Batı Somali sahillerindeki İngiliz sömür-

ge idaresinin dikkatini üzerine çeken Seyyid Muhammed, düşmanlık ortamından uzaklaşmak ve Berberâ'daki misyonerlerin müslüman çocuklarını hıristiyanlaştırma faaliyetlerinden kurtulmak amacıyla Oğâdîn yaylalarına hicret etti. Buraya gelişinin ikinci yılında Berberâ'dan kaçarak kendisine sığınan bir polisin silâhını isteyen Vali Cordeaux'ya sert mukabelede bulunan Seyyid (Martin, s. 182), işgalcilerle karşı mücadele başlatma düşüncesiyle asker ve silâh tedarikine yöneldi. Birkaç ay sonra binlerce mensubuyla Berberâ-Burou yolu üzerindeki işbirlikçi bir bölgeyi yağmaladı ve ilk askerî hareketini Jigjiga'da ilerleyen Etiyopyalılar'a karşı gerçekleştirdi. 1901 yılından itibaren üç yıl içindeki İngiliz hücumlarını başarıyla durduran Seyyid Muhammed'in 17 Nisan 1903'te Albay Phunket kumandasındaki bir keşif birliğini Gumburu tepesinde mağlûp etmesi, bölgede İngilizler'i bozguna uğratan Sudan Mehdîsi'nden bu yana müslümanların kazandığı en önemli zafer sayıldı. Artık kendisi arazi özelliklerini çok iyi bilen, yarısı tüfekli 6000 kişilik bir orduya, 2000 kadar da yedeğe sahipti. 1903 yılı içinde İngilizler'in İtalyan müttetikleriyle birlikte katıldığı Obbia'nın iç kesimlerindeki çarpışmaları da kazandı. 1904'te General Egerton tarafından kuşatılan Seyyid Muhammed ve adamları ağır kayıp vermelerine rağmen İngiliz hatlarını yarıp kaçmayı başardılar. Aynı yıl Etiyopyalılar ve İtalyanlar'la anlaşan İngilizler üzerlerine aralıklarla dört defa kuvvet sevkettilerse de kesin bir sonuç alamadılar.

1904 yılında önemli miktarda zayıat veren Seyyid Muhammed 1905'te İngilizler ve İtalyanlar'la barış antlaşması imzaladı. Buna göre kendisi Nugaal vadisinin Hint Okyanusu'na açıldığı yerde üçgen şeklindeki bölgeyi kontrolünde tutacak, İlig Lirmanı başşehri olacak, burada silâh ticareti durdurulacak, ayrıca İtalyan, İngiliz ve Etiyopyalılar'la mücadeleye son verilecekti. Böylece düşmanları tarafından resmen tanınmakla birlikte küçük bir bölgeye sıkıştırıldı ve kendi kabileleri Oğâdîn ile Dulbahaute'den uzak düşürüldü. Ancak antlaşma bir yıl içinde bozularak mücadeleye yeniden başlatıldı; 1908'de üç yıllık bir süre için ateşkes yapıldıysa da fazla devam etmedi. Bu arada İngilizler'le İtalyanlar, Seyyid Muhammed'in gittikçe yükselen itibarını düşürmek amacıyla hileli bir yola başvurdular. Sâlihiyye tarikatının lideri Muhammed b. Sâlih'ten onunla ilgili birçok itham içeren ve artık tarikat-